

živeti neslobodu

pripovedačka proza aleksandra tišme

damjan antonijević

Posle Henrika Djejmsa, Djejmsa Džojsa i niza modernih roman- i pripovedača koji su komistili njihova iskustva, proza želi da se potvrđuje potpunim isključenjem pišćeve ličnosti. Stvari i suds- bine događaju se van pišca. Ličnosti imaju svoj karakter, dakle imaju i svoju sudsbinu, nezavisnu, od pišca. Znači: nemoguće je zadržati gospodru Boavari od namere da se otruje (i Flobert je, kao jedan od začetnika ovakve proze, znao imanentne zakone prilazivanja). Tristramšendijade, kao dela egzemplarnog učešća pišca i njegovog mešanja u sopstvenu knjižigu, ostaju jedine i jedinstvene, neponovljive. Sterna je nemoguće, ali i nepotrebno kopirati. Ostalo je da pišac gradi svoj svet, ali da se njegovo demijurski napor ne primeće. Dakle, ja kao postupak, ali ne ja pišćev. On, ali ne u smislu svevidećeg pišćevog oka i njegove sveznajuće svesti, već on kao distanca od pišćevog ja. Pišac ulazi u stvarnost kao dokument u dokumentaciju. Na dokumentima se grade svetovi koji mogu da žive samo na principima imanentnium samliši sebi. Stvarnost je jača od literature. Literatura je nemoguća bez stvarnosti.

Aleksandar Tišma je, u svojim pripovetkama, među kojima ima i nekoliko dužih, do veličine malog romana, dobar posmatrač. Ume da uoči karakterističan detalj, osobenost, da uspostavi odnose. Jak je u opisima i vrlo precizan. Psihologija ličnosti mu je osobita vrlina. Interesuju ga životni putevi i sudsbine. Njegove ličnosti su nesrećne, iščasene, rascepljene neizdrživim pničkom spoljašnjih okolnosti ili umutrašnjom reakcijom preosetljivih ljudi. Moralne dileme Tišminih junaka i njihove sudsbine karakteristične su za naše vreme. Način njegovog pripovedanja miran je, usporen, pojednočav, neosnrašen. Opredelen je za klasični realistički postupak »svevidećeg pišca, za iškaz u trećem licu jednine (sem dve ili tri priče), za minuzioznu deskripciju, za uzročno-posledični sled događanja — Tišma se vezuje za određene prostore, najčešće urbane. U tom smislu može se reći da je on pesnik Novog Sada. Ovaj iznutra osvetljeni grad, grad isopstvenog umutrašnjeg života, jeste, najčešće, scena na kojoj se dešavaju preokreti, nesreće i tragedije Tišminih junaka. Njegova »novosadska komedija« (po onom »ljudska«) odvija se, uglavnom, u vremenu između dva rata, za vreme i neposredno posle drugog svetskog rata. Tišminli usamljenici ne izdvajaju se mnogo li izuzetno svojom sudsbinom od opšte. Pišćeva namera je, u stvari, da te sudsbine učini znakom jednog nemirnog vremena, da njihove nedoumice i dileme, njihove nemire i probleme učini simptomatičnim, a ne simboličkim. Insistirajući na realitetu, Tišma nas ubeduje svojom prozom da životni fakt, da (ljudske) dokument, ima presudnu ulogu u građenju književnog dela. Pišćeva imaginacija je u odbiru i organizaciji dokumenta, u načinu njegovog oblikovanja i prezentiranja, a sam dokument će govoriti svojom zastrašujućom snagom više i bolje nego bilo kakva fantazmagonija. Sve se dogodilo od onoga što je Maldoror sanjao. Pišcu ostaje da živi i da nas ubedi u fakt življenja, a ne da sanja. I zato se Tišma kreće, gleda i sluša. »Svevideće oko« pišćeve ovde je u službi otkrivanja smisla života. A do smisla se dolazi trnovitom stazom. Nesreća i nevolja su rečitije od bilo kakve ogromnosti sreće. Tišma bira rečitost življenja. Njegova umetnost, u krajnjoj konsekvensi, obuzeta je problemima moralne prirode. Njegova implicitna misao jeste etička. Sreća je sklad dobrote i ljubavi. Ali tog sklada nema. Obično je zlo to koje prevladava. Mali i neznačni Tišminli junaci igračke su zle sudsbine. Ako gube svoju ličnost, gube je najviše zato jer ta sudsina prevazilazi njihovu pojedinačnu snagu. U stvari, u predodređenju sudsina Tišminli junaka nema bitnih novina u odnosu na poznate (već od antičke), stare listine da bogovi i karakter čovekov određuju njegovu sudsbinu. »Bogovi«, u ovaj prizi, bogovi su rata, destruktije, nasilja, zla, nesreće, bogovi novca i vlasti (vladanja i manipulisanja ljudima). Heraklitova de-

terminišuća misao da je karakter čoveku sudsina vrlo je bliska Tišminom shvatanju čovekove prirode i psihologije. Česti uzroci ovog ili onog ponašanja, pa, posredno, i životnog puta, potiču iz same ljudske jedinke, od izvesnih duševnih uskraćenosti i nedostatka. Poznavanje čoveka, za Tišmu, podrazumeva najpre poznavanje njegove bioografije, psihologije, potom socijalne okoline i čovekovog mesta u vrtlogu istorijskih i političkih događaja. Tišminli junaci su sitni, mali ljudi čehovljevskog kova, ljudi s dna, često »božjaci«, »poničeni i uvredeni«, osramočeni i unakaženi, s tragovima rovanja na duši i sećanju, na telu takođe, ljudi sive, građanske svakodnevice, ispalii iz koloseka uobičajenog reda i poretki stvari, bezvoljno prepuni igni sudsine, nemocni u životinji, istorijskim, političkim obrtima, preosetljivi i nepnilagodeni. Sudar meke ljudske duše i gvozdene pesnice istorijskih onečovećenja često se može sresti u ovim pripovetkama. Zato su Tišmu privlačile sudsine novosadskih Jevreja, svaka vrsta prokazanih ljudi, ali bogatog duševnog i duhovnog sklopa.

Patološke devijacije čovekove psihe takođe se mogu naći u pripovedačkoj književnoj umetnosti Tišminoj. Ljudski karakter se ovde kreće između dva pola: agresivnosti i žrtvenosti. Agresivni ljudi su, u stvari, još veći nesrećnici nego njihove žrtve. Agresija na čoveka izvire iz specifične inferiornosti pojedinih ljudi. Inferiornost je česta karakteristička ljudske prirode u pripovedanju Aleksandra Tišme. To je skoro tema u njegovoj prizi. Inferiornost i pasivnost, idući jedna s drugom, čine »jevrejski kompleks u građenju više likova. To je inferiornost rasna i klasična.

Uzroci neljudskih situacija i ličnih tragedija u Tišminoj prizi često jesu i u prevelikoj i tesnoj povezanosti njegovih ljudi za izvesne institucionalizovane oblike života i mačina mišljenja, ili, suprotno, neslaganje sa takvim oblicima (ovde je to, najčešće, fašizam i jednolinjsko, dogmatizirano mišljenje). Tišminli ljudi se sporo i teško menjaju. A kad promenâ bude one lizazivaju teške lomove, jer su oni ljudski prostoni naseljeni ljudima konzervativnog ili apatičnog usmerenja i uverenja.

Tišmine ličnosti žive užasnu ne-slobodu, često u strahu za goli opstanak. U nekim prizicama pišac je uvedljivo pokazao kako istorijska onečovećenja mrve ljudsku jedinku, uništavaju njen moralni i psihički integritet. Suočeni s brutalnošću sveta, u anksioznosti, pod torturom, ili u samomučenju, izgubljenog identiteta — Tišmine ličnosti se obično nadu pred lkrupnim moralnim nedoumnicama i dilemama, žive ih sobom i u sebi.

Ima pisaca koji su sveži i uvedljivi postupkom; neki po kreću novu temu, drukčije organizuju pripovedanje, otkrivaju nove svetove. Tišma će, verovatno, biti zapamćen po galeriji izgubljenih ljudi, zalutalih, bačenih u bespuće istorije, dekomponovanih ljudskih jedinki koje plačaju skupu cenu za svoju nemoc i kolebljivost. To da se autor Škole bezbožništva, jedne od svojih najboljih pripovedačkih knjiga, bavi periodom drugog svetskog rata, da su njegovi junaci iz mešovite (u smislu naroda i vera) sredine, nije samo slično realistička karakteristika koja mu se, i maliciozno, pripisuje, već određena potreba, stvaračka neophodnost da se vezuje za istoriju, za životni fakt, za uvedljivost i neporecivost dokumenta. Realitet je bogatiji i fantastičniji, i individualniji nego bilo čija bilo kakva imaginacija. Tišma ne sanja, u njegovim pričama život se događa. Te prće su, ustalom, nemoguće bez događanja i fabuliranja. Događaj je u njegovoj prizi pojedinačni, zalutali rukavac bučnog širokog opšteg toka istorije. To je istorija u malom, projekcija istorije na figuračni mikro-plan, odraz ljudske sudsine u nepreglednom, nepredvidivom moru istorije. U tom moru Tišma, a razlogom, vidi najpre brodolome. S razlogom, jer nesreća i zlo više kazuju, dublje otkrivaju čoveka, potvrđuju ga na neki način. Biblijski Jov (taj primer ovde nije slučajan) potvrđuje se kao čovek (Jov je, zapravo, više simbol čoveka, božanska projekcija čoveka, ne-istorijski čovek, za razliku od istorijskog, koji je veća gračka sudsina od samoga Jova, jer istorija je veće iškušenje i iškušavalac nego bog i božanstvo), Jov se, dakle, potvrđuje kao čovek tek u nesreći i nesrećom. Tišmine ličnosti su istorične (ne i istorijski) time što ih iškušava istorija, ne gospod bog, ne neka metafizička sudsina, i što, naravno, nemaju nadljudsku strpljivost, snagu i veru trpen-spasenog Jova. Retke su Tišmine ličnosti koje uspevaju da se spasu. Fizički, možda, ali su to ljudi sa zaseklinama koje još uvek gnoje i krvare, s iščešćenjima koja ne dozvoljavaju puni oslonac u životu. U tom smislu egzemplarna ličnost Škole bezbožništva, knjige od četiri priče koje povezuje vreme dešavanja, sudsbine ljudi i moralna degradacija čoveka, jeste ličnost iz priče *Najgora noć* (ne i najbolje priče ove knjige). Anonimni Jevrejin (i buduća anonimna žrtva, jer je Jevrejin), između dve neslobode, između dve propasti koje se samo vremenski razlikuju svojom neposrednom blizinom i nešto neodređenom udaljenosću, ostaje hipnotisan tom opasnošću, tom zmjskom pretinjom (asocijacijom na *Zmjsko jaje* Ingmara Bergmanija), ostaje pasivan, živeći svoju degradaciju, svoje utapanje u ništavilo, ne samo pod pritiskom spoljne pretnje, spoljne opasnosti, već i sputan nasleđenom unutrašnjom organizacijom svoje ličnosti (verski, nacionalni, psihološki razlozi). Žrtva nije žrtva samo zato što se opasnost nadnela nad nju, već je žrtva zato što je predodređena za žrtvu organizacijom svoga duhovnog i fizičkog habitusa, u istorijskim relacijama. Takva žrtva je i Šnek iz istoimene priče. Rasulo koje Šnek preživjava, rasap njegove ličnosti pri pokušaju da tako živi, manifestuju se psihički smetnjama. Svojevrsna žrtva je i niži islednik Dulić, taj linkvizitor i dželat, iz majsnažnije istoimene priče u knjizi Škola bezbožništva (vreme mađarske okupacije Novog

Sada, prostor jedne mučionice). On prelazi put od inferiornosti do sadizma, od sadizma do potpune moralne monstruoznosti. Posle toga dolazi odricanje boga i preuzimanje njegovih prerogativa, dakle apsolutna moć nad ljudima, bez konsekvenči, bez ljudskosti. Dullič će se naći na gornjoj granici satanizma, na početku ludila. U završnom delu naslovne priče Tišma će ostvariti nekoliko vrhunskih poteza svoga pera, dostojnih Dostojevskog, po ulozi zločina u moralnom degradiranju čovjeka, po tom sukobu s bogom i negacijom boga, po ništenju svega ljudskog u čovjeku da bi se dospelo do übermenscha.

U Stanu je Čaković, opet, žrtva određene dogmatizirane svesti. To je priča karakteristična za naše narave i naše vreme. Nepomišljive, krute, netolerantne ličnosti koje ovde predstavlja Čaković gube oslonac kada ne uspeju da sebe obogate životnom svežinom, šinom duhovnim vrednostima i tolerantnošću. Njihovo lično poštenje u izmenjenom društvenom i ideološkom kontekstu, krutost shvaćanja i stava izbacuju ih na periferiju vremena. U centar (dešavanja) za kojim toliko žude dolaze po cenu gubitka svoje ličnosti, što za njih znači i ostatak mladičkih idea. Sukobljeni sa svetom, sa sobom, ljudi tipa Čakovića dolaze u dodir s ljudima svoje mladosti, ali ne uspevaju da žar mladosti prenesu u svoje pozne godine. Upravo suprotno, gube i to malo oslonca koji su imali u sebi. Stan je priča koja ima i imaće, posred ubedljivosti jedne životne istorije, i određenu dokumentarnost, koju ne bišmo želeli da previdimo ni za druge Tišmine priče. Slična priči Povratak miru i izostojene zbirke, ona svedoči da Tišmu privlači određena vrsta ljudi čija je nepnlagodljivost, lišćašnost i izbačenost iz pravog životnog konteksta stvarni razlog njihove nesreće i tragedije. Pri čemu, verovatno, ogromnu ulogu igra razlika između juče i danas.

I povodom ove poslednje priče, ali i inače u celoj Tišminoj priovedačkoj prozi, često je prisutno starenje, starost, smrt, ali i nasilna smrt, uopšte fenomen smrti. Ta smrt je iznudena. Ona je posledica nagonilnih konfliktnih situacija, najpre oklo čovjeka, pa i u njemu, ona je rezultat individualne ili kolektivne agresije. U stvari, i agresija i agresivni ljudi često se isreču u Tišminoj prozi. To su, majčice, ljudi bez ljubavi i inferiorni iz ovih ili onih razloga, socijalnih ili psiholoških, najčešće. Početak nesreće i tragedije može se sa sigurnošću odrediti onda kada se Tišmini ljudi nađu u bezvazdušnom prostoru, nametnutom im spolja ili protištom iz njih. To je takođe prostor agresije i destrukcije.

I odnosi među polovima su ovde odnosi među zaraćenim stranama (*Nasilje, Krivice*). Agresivnost se pojavljuje u kombinaciji sa seksom ili ljubavlju. Agresivni čovek Tišmine proze uskraćen je u svom posedovanju drugog čovjeka, u svojoj vlasti nad njim. Potreba za ljubavlju vodi u posedovanje, poseđivanje u agresiju. Pet sudskih primera nasilja koje Tišma priovedački razrađuje u svojoj tematskoj koherenciji, drugoj po redu, knjizi pod istimenim naslovom, vezuju se za odnose među polovima. Des-

truktivni nagoni u ljudima radaju se zbog nezadovoljene strasti, siromašnog i uskraćenog, sivog života, povređene sujetne i poslednjeg mentaliteta.

Ono što se kao jedna od uočljivijih »poruka« u Tišminim knjigama može naći jeste suprotstavljanje agresiji i agresivnosti. Agresivni ljudi, duboko nesrećni, osakačeni, nalaze se na strani smrti. Oni su u suprotnosti sa životom, u neskladu s ljubavlju i lepotom. To su jednodimenzijski i jednosmerni ljudi, destruktivni, ne samo za druge već i za svoje najbliže, i za sebe. Eros je suprotstavljen Tanatosu, nalazi se u akciji, u borbi. Afirmačija života bitan je kvalitet Tišmine priovedačke proze.

Dramska tenzija u pričevima Aleksandra Tišme zбiva se na vrlo uskom, neadekvatnom prostoru. Boreći se same sa sobom, ili u sebi, Tišmine ličnosti se obično nalaze u zatvorenim, zagušljivim entitetima. Slobni ili kućni prostor, kao scenerija, čest je u Tišminoj prozi. Ankisioznost njegovih ličnosti dolazi i zbog toga prostora: one se gušu u njemu. Obično je građanski red istvariti, prividno mimo ravnomerje konformističkog načina života, svojevrsni egoizam buržujskog stavorenja, opasna nizbrida Tišminih junaka. Nesreća ih, odjednom, grubo i surovo, odvaja od takvog života-prevare, nespriemne na preokret, nemoćne da se suprotstave agresiji, nesposobne da nađu rešenja, da izaberu manje zlo između dva zla, da ulete u akciju, u otpor.

Tišma pokušava da iz svakodnevnih, i relevantnih situacija, opterećenih sivilom, bezličnošću i beznačajnošću, zatrpanih nepotrebnim stvarima, predmetima, muklim beznadnim trenucima, opterećenih uzaludnim vremenom i besplodnim strastima i prohetevima, složenim međuvezama s drugima, kompleksnošću svoje duševne i duhovne nutrine — pokušava da iz svega toga izvuče suštinu. Radoznao za sitne, svakodnevne, nezatne događaje — Tišma iz njih otkriva dublike strasti, dublike uzroke i povode, otkriva složenost ljudske prirode i duše. Ali ta otkrića nisu vesela i optimistična. Čovek je ovde portretisan (upravo ova reč je adekvatna, jer su Tišmine pričevi neka vrsta umutrašnjih psiholoških portreta) sivom i tamnom bojom, usamljen, mračan i otuđen, opterećen, nesrećan i poražen. Čovekova isudbina ide u ovoj prozi nizbrdicom neuspeha i poraza. To se ljudi puni kompleksa i uzaludnih i besplodnih strasti. Na peniferiji života i događaja oni plačaju punu cenu nesreće, ne kao statisti već kao protagonisti. To su izgnanici ili oni koji su sami sebe izgnali.

U Tišminoj priovedačkoj prozi pamte se one priče u kojima ima neispunjene žudnje, presećenih snova, sagorelih želja, propalih iluzija. Tišmini ljudi ne dovršavaju sami sobom svoju sudbinu. Obično ih u tome prekida neka klica, neki crvi, koje nose od rođenja, neka pritajena tragička krvica, najčešće nesklad i nesporazum sa samim sobom i okolinom. Društvena sredina je, u stvari, jedna od bitnijih determinanata sudbine Tišminih ličnosti. U njoj su Tišminи junaci uglavnom stešnjeni, nemoćni i nesrećni. Dakle, zlo je imenovano u Tišminoj prozi: to su kolektivne nesreće (najčešće rat), to je društveni status ljudi, obično na danu života, to je svest o svojoj nemoći: društvenoj, fizičkoj, psihičkoj, to je nesaglasnost ličnosti sa samom sobom ili svetom, to je, ponekad, i bizarna liga slučaja (ili sudbine).

Tišmina karakterizacija likova više je u opisu i postupcima, u aktivnosti same ličnosti, a manje u dijalogu, kreiranjem svoje psihologije preko događaja, manje u suprotstavljanju drugim ličnostima. Tišmine ličnosti žive i delaju pod budnim piščevim okom, vodene njegovom rukom, viđene spolja i iznutra piščevim ja. Tišma je kao pisac i te kako prisutan u svojoj prozi, i to zato što on kazuje a ne prikazuje. To je suštinska distinkcija postupka koja povlači krunpe konsekvence u savremenoj prozi. To je otrniliće kao distinkcija subjektivno-objektivno. Ima tendenciju u modernoj prozi, i one su jedne od najprijetnijih i rezultiraju najkvalitetnijim književnim delima, koje žele, i uspevaju u tome, da potpuno isključe »svetideće oko« pisca puštajući ličnosti da svojim postupcima, svojom sudbinom, svojim karakterom i jezikom određuju svoj lik i svoj život. To bi bilo objektiviziranje piščevog postupka, za razliku od postupka koji uporno drži do piščeve ličnosti koja vodi i upravlja životima svojih junaka, otkrivajući i njihove najintimnije i najusamljenije misli, prisluškjujući njihove najtajnije razgovore, govoreći uvek u trećem licu jednine, mešajući se u njihove živote u stilu deus ex machina. Postupak u *Tikvama Dragoslava Mahajlovića*, na primer, bitno se razlikuje od postupka u *Ibikinoj kući*, u *Školi bezbožništva*, u najmanjoj Tišminoj priči. Po ovome se može studiti da Tišma nasleđuje uobičajen »realistički postupak« klasične priovedačke i romaneske umetnosti devetnaestog veka, da njemu i nije posebno stalo do toga da otkriva novu tehniku, nov postupak, već nove životne prostore, nove svetove, nove ljudske sudbine.

Na kraju možemo reći da je, ne samo po broju knjiga, već i po načinu organizacije svoja tri romana *Za crnom devojkom*, 1963, *Knjiga o Blamu*, 1972. i *Upotreba čovjeka*, 1976), Aleksandar Tišma (rođen 1924) prevashodno priovedač. I u samim romanima ima skoro odelitih priovedačkih celina, postupak u njima takođe je priovedački, uobičajen za ovoga pisca, psihološki tretman likova, njihove dileme i sudbine su u prvom planu. Hoće se reći da se Tišmina proza bavi čovjekom, sudbinom čovjeka, da je ta sudbina i psihologija likova u prvom planu i da za Tišmu nije presudno važna romaneska već priovedačka organizacija dela. Pet knjiga priovedača (*Krivice*, 1961, *Nasilje*, 1965, *Mrtvi ugao*, 1973, *Povratak miru*, 1977, *Škola bezbožništva*, 1978), sa oko trideset i četiri priče (računajući i pripriče u periodici to je, verovatno, blizu četrdeset) — rečit je dokaz o tome.

